

Cecilia Mihaela POPESCU

***Viitorul și condiționalul în limbile romanice.
Abordare morfosintactică și categorizare
semantică din perspectivă diacronică***

CECILIA MIHAELA POPESCU este lector doctor la Facultatea de Litere a Universității din Craiova, unde predă lingvistică generală, lingvistică romanică și limba latină. Doctor în Filologie din 2006, cu lucrarea *Exprimarea potențialului și a irealului în latină, franceză și română*, coordonată de prof. dr. h.c. mult. Maria Iliescu, a publicat studii în domeniile mai sus menționate, ca unic autor (*Gramatica comparată a limbilor romanice. Note de curs* – 2012, *Noțiuni de morfosintaxă a limbii latine. Grupul nominal* – 2010) sau în colaborare (*Dicționar de împrumuturi lexicale din limba franceză* – 2009 și *Typologie des emprunts lexicaux français en roumain. Fondements théoriques, dynamique et catégorisation sémantique* – 2011) și numeroase articole în reviste de specialitate de prestigiu, din țară sau din străinătate (*Studii și cercetări lingvistice, Revue roumaine de linguistique, Revue de Linguistique Romane, Zeitschrift für Französische Sprache und Literatur*). A făcut parte, alături de cercetători de renume, din două granturi cu finanțare CNCS și din alte două proiecte internaționale.

Copyright © 2013 Universitaria

Toate drepturile sunt rezervate Editurii Universitaria

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

POPESCU, CECILIA MIHAELA

Viitorul și condiționalul în limbile romanice. Abordare morfosintactică și categorizare semantică din perspectivă diacronică / Cecilia Mihaela Popescu. - Craiova : Universitaria, 2013

Bibliogr.

ISBN 978-606-14-0636-4

CECILIA MIHAELA POPESCU

***VIITORUL ȘI CONDIȚIONALUL ÎN
LIMBILE ROMANICE***

**ABORDARE MORFOSINTACTICĂ ȘI
CATEGORIZARE SEMANTICĂ DIN
PERSPECTIVĂ DIACRONICĂ**

**EDITURA UNIVERSITARIA
Craiova, 2013**

Referenți științifici:

Prof. univ. dr. Gabriela Scurtu

Prof. univ. dr. Cristiana Teodorescu

„Această lucrare a fost finanțată din contractul POSDRU /89/1.5/S/61968, proiect strategic ID 61968 (2009), cofinanțat din Fondul Social European, prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007- 2013”.

« Cette étude a été financée par le contrat POSDRU/89/1.5/S/61968, projet stratégique ID 61968 (2009), cofinancé par le Fonds Social Européen, dans le cadre du Programme Opérationnel Sectoriel Développement des Ressources Humaines 2007-2013 ».

*Meo magistro, Dr. H. C. mult. Maria Iliescu,
gratitudine et illustre aestimatione*

PROBLEMELE LINGVISTICE ALE VIITORULUI ȘI CONDIȚIONALULUI DIN LIMBILE ROMANICE

0.1. Prezentare generală a proiectului

0.1.1. Viitorul și condiționalul romanic reprezintă un domeniu bogat și complex de studiu, pe de o parte sub aspectul originii și gramaticalizării lor în limbă, pe de altă parte, din perspectiva relațiilor semantice care se stabilesc atât între sememele acestor două forme verbale, cât și, în perspectivă contrastivă, între structurile corespondente la nivelul mai multor sisteme lingvistice, în cazul de față romanice (limbile implicate în cercetarea noastră sunt: franceza, spaniola, italiana și româna). Totodată, viitorul și condiționalul, creații ale limbilor romanice, reprezintă modalități specifice prin care fiecare comunitate lingvistică a reușit să valorifice moștenirea latină și, pe de altă parte, să redea la nivel de expresie diferite noțiuni cognitive.

Abordarea pe care am propus-o în cadrul unei extinse cercetări postdoctorale, reprezintă o continuare a tezei noastre de doctorat, *Exprimarea potențialului și a irealului în latină, franceză și română*, în direcția aprofundării valorilor semantice pe care viitorul și condiționalul le vehiculează în discurs, dar și prin extinderea eșantionului de exemplificare cu încă două limbi romanice: italiana și spaniola. În același timp, au fost luate în discuție și o serie de probleme teoretice generale, complementare domeniului nostru de cercetare, precum: fenomenul gramaticalizării și al regramatizării anumitor itemi în limbă, configurarea relației modalo-aspectuo-temporale la nivelul fiecărui sistem lingvistic analizat, considerații etimologice cu privire la originea auxiliarului de condițional din limba română, poziția prezumptivului în cadrul sistemului verbo-modal al limbii române etc.

Așadar, cercetare de față se dorește a fi o panoramă reprezentativă și variată din punct de vedere al problematicii, al perspectivelor și al analizei întreprinse asupra diferitelor aspecte pe care cele două paradigme verbale le reflectă în limbile romanice vizate.

Pentru aceasta, un prim obiectiv al proiectului l-a constituit documentarea preliminară privind problematica propusă, cu următoarele activități: definirea ariei de cercetare, stabilirea metodologiei cercetării, selectarea surselor de informare în vederea constituirii instrumentarului de cercetare și identificarea lacunelor și a neclarităților în cercetările din domeniu, urmărindu-se realizarea unei sinteze a studiilor și a teoriilor întreprinse asupra viitorului și condiționalului atât la nivelul fiecărui sistem lingvistic în parte, cât și în cercetările mai generale sau contrastive și crearea unui model conceptual-analitic, uniform și viabil pentru toate cele patru sisteme lingvistice vizate.

Pe de altă parte, cercetarea noastră a urmărit să re-integreze studiile și cercetările făcute în lingvistica românească în contextul mai larg al lingvisticii romanice, deschizând astfel o nouă perspectivă în domeniu, ca bază de reflecție pentru cercetări ulterioare. În aceeași direcție se înscrie și intenția implicită de a sublinia, o dată în plus, fizionomia latină, locul și importanța în aria romanică a limbii române prin racordarea la sistemul de valori al limbilor cu aceeași descendență latină.

Etapele constituirii *Bibliografiei* proiectului ca suport teoretic privind problematica viitorului și a condiționalului atât pentru fiecare din cele patru limbi romanice (privite în sincronie și în diacronie, uneori și prin raportare la variațiile diatopice), cât și la nivel contrastiv, a condus la stabilirea unui inventar – bază pentru numeroase cercetări ulterioare în domeniul lingvisticii romanice, apt să furnizeze un important instrumentar de cercetare la nivel teoretic și practic.

Cel de-al doilea obiectiv științific al proiectului l-a constituit analiza critică și sinteza materialului bibliografic consultat, în urma acestui proces realizându-se un set de fișe de lectură analitică. Prin selecția și categorizarea materialului bibliografic, au fost puse în evidență aspectele relevante pentru domeniul nostru de studiu și au fost definite conceptele operaționale mobilizate în cercetare (*gramaticalizare, relație modalo-aspectuo-temporală, tipologie și variație semantică, variantă / invariantă, semnificație prototipică / efect de sens etc.*) etc..

Totodată, coroborarea celor două obiective a condus la identificarea lacunelor și a neclarităților din acest domeniu, multiple, în special, la nivelul cercetărilor întreprinse asupra limbii române.

0.1.2. În ceea ce privește cadrul teoretic care a stat la baza structurării materialului nostru de cercetare și pe care s-a fundamentat și partea finală a studiului, acesta este cel al teoriilor asupra procesului de *gramaticalizare* prin care se înțelege în mod tradițional:

« [...] procesul de transformare, în evoluția unei limbi sau în trecerea de la o limbă la alta, a unui lexem autonom într-un morfem gramatical, prin pierderea autonomiei sale lexico-gramaticale » (DSL 2001: 239).

Începând cu studiul lui Antoine Meillet [1912 (1928/1958): 130-148], dosarul *gramaticalizării* apare ca fiind foarte vast. Luând în considerare o mare parte a acestor studii (Lehmann 1985; Kilroe 1989; Bybee, J./R. Perkins/W. Pagliuca 1994; Closs-Traugott, E. 1989; Hopper, J. P./E. Closs-Traugott 1997; Traugott, E./R. Dasher 2002 etc.), am analizat etapele de constituire și de fixare a paradigmatelor de viitor și de condițional în franceză, italiană, spaniolă, dar și în limba română – unde, pe de o parte, s-a observat o complexitate surprinzătoare în ceea ce privește crearea formelor de expresie a viitorului, dar și o diferențiere majoră față de celelalte limbi romanice analizate în ceea ce privește crearea formelor de expresie a condiționalului. Prin acest demers, s-a încercat în primul rând o motivare a reorganizării morfologice și semantice a domeniului verbal, operată de aceste limbi în desprinderea lor de la latină.

Apoi, luând în calcul studiul lui Ch. Lehmann (1985: 303-318) – potrivit căruia *parametrii gramaticalizării* depind la nivel paradigmatic de *gradul de integritate*, de *caracterul paradigmatic* și de *variabilitatea paradigmatică* a unui item, iar la nivel sintagmatic, de *posibilitatea de selecție*, de *gradul de fuziune* și de *variabilitatea sintagmatică* a itemului care intră în procesul de gramaticalizare – am urmărit pas cu pas traiectoria de constituire a morfemelor sintetice de viitor, respectiv, de condițional. În sfârșit, pe baza recenteii teorii a *regramatizării* (v. Lindschouw 2011: 51-98) s-a încercat motivarea resemantizării și/sau a modificărilor funcționale care au intervenit de-a lungul evoluției acestor paradigme în limbă, proces datorat în mare măsură și concurenței cu formele perifrastice.

Sub acest din urmă aspect, cel al modificărilor conceptuale, am avut în vedere că prin procesul de *gramaticalizare* se înregistrează următoarele tipuri de schimbări semantice (Closs-Traugott: 1989, apud Iliescu 2000: 431):

1. sensurile care denotă situații externe evoluează spre sensuri bazate pe situații interne (evaluative, perceptiv și cognitive);
2. sensurile bazate pe situații externe sau interne dau naștere sensurilor bazate pe situații discursive și metalingvistice;
3. *în plan evolutiv, sensul tinde să se bazeze din ce în ce mai mult pe atitudinea adoptată de subiectul vorbitor față de enunțul asertat* [s.n.].

Astfel de modificări conceptuale au fost surprinse în primul rând în cazul verbelor modale din latină (HABERE, VOLERE, DEBERE) al căror sens deontic a evoluat gradat spre epistemic, iar în această din urmă zonă, s-a trecut adesea de la un epistemic slab la un grad mai puternic (Iliescu 2000: 431). Însă astfel de modificări conceptuale nu se rezumă doar la această etapă de tranziție dinspre latină spre limbile romanice. Și în celelalte faze romanice s-au observat evoluții particulare și surprinzătoare. Am ilustrat această din urmă afirmație în partea a doua a lucrării (o parte care ar putea ține loc de concluzii, dar pe care am conceput-o mai degrabă ca pe un segment de nișă, care să facă legătura între stadiul actual al cercetării noastre și posibile reflecții ulterioare pe această temă) cu istoria fascinantă a condiționalului din limba franceză (în fapt, cea mai veche formă de condițional atestată în limbile romanice) care, concurat puternic de structuri perifrastice, nu a încetat să capete sensuri noi și să se gramaticalizeze/gramatizeze în anumite tipare sintactice (v. partea a II a a lucrării – cap. al II-lea și *Anexa*).

0.1.3. Lucrarea a fost împărțită în două părți, inegal constituite ca număr de pagini, una dedicată sincroniei, alta diacroniei, care însă nu trebuie privite în ruptură una față de cealaltă. Liantul lor îl constituie observarea și analiza permanentă a comportamentului semantic și funcțional al celor două paradigme verbale, de altfel, obiectivul științific major al studiului de față. Acesta este și motivul pentru care categorizării semantice a viitorului și condiționalului în sincronia sistemelor lingvistice studiate îi este consacrată prima și cea mai vastă parte a lucrării.

Scopul acestei prime părți este, pe de o parte, acela de a distinge anumite trăsături comune și/sau distincte (în limbile romanice analizate) care să poată motiva caracteristicile morfosintactice și/sau semantice existente la nivel funcțional în stadiul actual al fiecăreia dintre limbi și să sublinieze totodată faptul că aceste „rezultate” finale impuse în limbă au fost dictate de nevoia elementară de a formula și de a transmite mesaje lingvistice eficiente și non echivoce, aplicându-se reguli formale cât mai simple cu putință.

Așadar, în această primă parte, cercetare noastră s-a focalizat asupra funcțiilor și valorilor pe care cele două forme verbale le au în comun atât la nivel intralingvistic, cât și interlingvistic. Pornind de la structurarea tripartită în utilizări TEMPORALE, MODALE și ILOCUȚIONARE, operată de Vet/Kampers-Manhe (2001: 89-104) la nivelul ocurențelor reprezentative ale viitorului și condiționalului din limba franceză, am încercat într-o primă etapă să facem o evaluare succintă a principalilor parametri (aspectuali, temporali, modali și, în special enunțiativi, pragmatici) vehiculați la nivelul fiecărui palier de funcționare a paradigmatelor verbale analizate. A rezultat astfel o primă grilă de analiză, coerentă mai cu seamă la nivel intralingvistic.

Pentru a vedea dacă acest model analitic se pliază și la nivelul altor sisteme lingvistice romanice, precum spaniola, italiana și, mai ales, româna și verificând totodată dacă acești parametri sunt într-adevăr reprezentativi pentru toate tipurile de utilizări, am

aprofundat modul de configurare a celor trei paliere de semnificație amintite anterior (TEMPORAL, MODAL, ILOCUȚIONAR), în special la nivelul limbilor romanice care manifestă anumite particularități semantico-sintactice.

Așadar, în afara utilizărilor temporale (*viitor deictic, viitor în trecut* etc.) – a căror analiză a depășit cadrul restrâns al teoriilor sintactice, fiind racordată la datele oferite de analizele semantico-pragmatice (v. partea I – cap II.1) din ultimele decenii, au fost aprofundate utilizările modale de tip conjectural, inferențial și/sau evidențial ale viitorului și condiționalului care au pus în lumină diferențe semnificative în ceea ce privește distribuția între forme și funcții, atât în cadrul aceleiași limbi, cât, mai ales, de la un sistem lingvistic la altul, ținând cont de faptul că fiecare comunitate lingvistică decupează diferit realitatea extralingvistică. Tot în această primă parte au fost analizate și utilizările ilocuționare și argumentative ale viitorului și condiționalului în franceză, spaniolă, italiană și română, unde nu s-au observat divergențe majore de la un sistem lingvistic la altul, cu excepția configurării *zonei ipotetice*.

Organizarea conceptuală (internă) a analizei semantice s-a făcut într-o primă etapă pe baza opoziției: [+ existența unei trăsături semantice temporale] *versus* [+ existența unei trăsături semantice modale] (v. Squartini 2004a: 68-96), încercându-se astfel o categorizare semantică a distribuțiilor celor două paradigme verbale analizate atât în interiorul unei singure limbi, cât și în spectrul romanic. În acest punct, s-a acordat o atenție specială unor probleme specifice pentru fiecare sistem lingvistic studiat. Existența *prezumtivului* în limba română sau a unui „viitor concesiv” în italiană, dar și statutul controversat de care dispune condiționalul în lingvistica franceză sunt numai câteva dintre punctele încă dezbătute în literatura de specialitate care au fost abordate și în demersul nostru.

Cea de-a doua etapă a organizării analizei semantice a fost structurarea dihotomică a valorilor decelate anterior pe baza opoziției *sens unic versus invariantă semantică* pentru fiecare din cele două paradigme verbale. La acest nivel analitic, a fost luată în discuție funcționarea, de exemplu, în limba franceză a condiționalului ca „viitor în trecut” sau a *prezumtivului* din limba română care dispune atât de forme, cât și de valori comune cu cele ale viitorului și condiționalului etc. În cel de-al treilea stadiu al analizei semantice, au fost studiate numeroasele efecte de sens, semnificații secundare valorilor primare ale acestor două paradigme, enumerate de gramaticile fiecărei limbi analizate, dar rareori dispuse în anumite taxonomii și relații.

0.1.4. Pornind de la premisa potrivit căreia politica lingvistică trebuie dublată de o politică educațională armonioasă, care să folosească toate studiile din domeniu pentru a-și îmbogăți metodele și tehnicile, cercetarea pe care o am propus-o în cadrul acestui proiect subliniază asemănările și diferențele dintre cele patru limbi romanice la nivelul morfosintaxei și semanticii domeniului verbal, comparația având astfel o reală utilitate din punct de vedere al predării și învățării acestor limbi.

Totodată, rezultatele cercetării noastre pot fi fructificate cu succes atât în domeniul lingvisticii romanice, cât și în domeniul lingvisticii generale, găsindu-și aplicabilitate și în traductologie.

Sincronizată așadar cu noile cercetări din lingvistica internațională, dar și din lingvistica românească (v. Iliescu 1999, 2000; Zafiu 2009; Tasmowski/Coene 2006 etc.), studiul pe care îl propunem se relevă printr-un grad ridicat de dificultate atât din perspectiva materialului amplu (ca timp istoric și ca spațiu lingvistic) care formează baza sa de exemplificare, dar și prin natura însăși a problematicii studiate, complexitatea noematică, pe de o parte, și pluralitatea semnificațiilor celor două paradigme verbale,

viitorul și condiționalul, pe de altă parte, fiind unanim recunoscute în literatura de specialitate.

Bazându-ne atât pe metodologia și pe rezultatele unor cercetări anterioare în domeniu – dat fiind faptul că această lucrare reprezintă o continuare a tezei noastre de doctorat –, dar și pe posibilitățile moderne de cercetare (utilizarea unor baze de date electronice, mobilitățile de cercetare etc.), considerăm că proiectul a reușit să ducă la bun sfârșit obiectivele propuse.

În concluzie, dincolo de aprofundarea unor probleme specifice pentru fiecare sistem lingvistic studiat, precum: natura *prezuntivului* în limba română, existența unui „viitor concesiv” în italiană sau statutul controversat de care dispune condiționalul în lingvistica franceză, originalitatea și noutatea modelului de abordare conceptuală constă în aprofundarea ideii potrivit căreia, în interiorul spațiului romanic (de la vest spre est), semnificația structurilor latine originare pentru semantemul [condițional] se gramaticalizează gradat de la *obiectiv* spre *subiectiv*. Astfel, cu toate că fiecare comunitate lingvistică realizează în mod diferit decupajul realității extralingvistice, existența unui material original comun la nivel de expresie, dublată de o orientare conceptuală coerentă poate demonstra că, în cazul de față, ne aflăm în prezența unui/unor fenomen(e) cognitiv(e) romanic(e). În acest cadru, decelarea direcției de evoluție a viitorului și a condiționalului din limba română capătă noi valențe atât la nivel metodologic, cât și la nivel științific (conceptual), dat fiind faptul că:

- în ciuda importanței și a frecvenței de utilizare, aceste două paradigme nu beneficiază (în ansamblu) nici în lingvistica străină, nici în lingvistica românească de studii aprofundate asupra configurării unor potențiale interconexiuni funcționale și / sau semantice;
- eterogenitatea metodelor de cercetare nu a condus la crearea unei perspective de ansamblu coerente asupra statutului celor două paradigme la nivelul sistemului verbal al limbii române.

Așadar, originalitatea cercetării noastre nu constă în tematica abordată, ci mai cu seamă în modelul conceptual-analitic pe care îl propune, în încercarea de pliere a acestuia la nivelul a patru sisteme lingvistice înrudite, dar care sunt totuși reprezentative pentru comunități lingvistice caracterizate printr-un mental și un grad de cultură și civilizație specific, acest din urmă aspect determinând și caracterul interdisciplinar al studiului de față. Apoi, alte elemente de noutate și de originalitate ale modelului de abordare conceptuală constau, după părerea noastră, în:

1. clarificarea unor concepte teoretice, confirmarea și dezvoltarea anumitor teorii în special din domeniul *gramaticalizării* pe baza faptelor de limbă analizate;
2. configurarea primului studiu cu dublă focalizare inter și intra lingvistică asupra faptelor de limbă luate în discuție;
3. configurarea primei abordări de amploare simultan asupra viitorului și condiționalului din limba română;
4. sublinierea fizionomiei latine, a locului și a importanței în aria romanică a limbii române prin racordarea la sistemul de valori al limbilor cu aceeași descendență latină, în ideea de a se renunța la explicarea unor fapte de limbă prin intermediul așa-numitei „comuniuni balcanice”.

Spre aceste zone de impact se focalizează cercetarea pe care o propunem în continuare.